

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1914

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ՀԲ
ՓԵՏՐՈՒՄԱՐ
Թ. 2

ԱԶԳԱՅԻՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԲԱՅ ՎԱՐՈՒՑ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՑ ԳԻՒՏԻՆ *

Վահունիք նախապատմական ժամանակներուց սեփականներ էին իրենց Տարօնոյ գաւառն: Ըստ Պատմահօրն մեր բնիկ նախարարական ցեղէն Վահագնի որդիք ժառանգեցին Տարօնը, և հաստատեցին իրենց կրօնական պաշտամանց կեդրոնն յԱշտիշատ. և այն մեհեանքն և տեղիքն սեփականութիւն էին թագաւորացն Հայոց¹: Վահագն իշեր էր յերկնից և անցեր էր ի շարս աստուածոց և ունէր իւր պաշտամունքն Աշտիշատու մէջ: Արտաշէս Ա. քարեացեալմ առ իւր ազգայինս, Հերակլի քաջագործութիւնք նմանեցնելով իրենց Վահագնին, Երակլի պատկերն կը դրկէ ի Հայս, որպէս զի յաշտից տեղիս դրուի: Սակայն Տիգրանի կեղծ ցասումն ընդ յառաջադիմութիւն և ազդեցութիւն Վահունեաց ազգին, բաւական եղաւ, Վաղարշակէն մեծապէս պատուած քրտմական պաշտօնով, ընկենուլ Վահունիքը իրենց Տանուդերական Պա-

* Տես Բազմավէպ 1914 թիւ 1 էջ 1.

1. Ազա հրաման աայր (խորով) ... յեթն քաղինս մեհնեցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կող զին պաշտաման: Սպիտակ ցշուց և սպիտակ նոխագօց... զիւր ազգին արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր... Ազաթ. էջ 33-34: (Արմաւիր-Բագարան, Անի, Թիւրքան, Երեզ, Բազմայախն) Թող զայս եօթն' էր մի ուրիշ Ութնորդ' Գաշտից տեղիցն: Եւ իբրեւ եկն եհա ի Սահման Հայոց, լուաւ Գրիգորիոս Թէ Վահկանեան մեհեանն մնացեալ է յերկրին Տարօնոյ... ութնորդով պաշտօն հուսկեալ, անուանեալն վիշապաբաղն Վահագնի, յաշտից տեղիք (Աշտիշատ) Թագաւորացն Հայոց Մեծաց: (Ազաթ. էջ 606):

տուեճ և փրմութենէն և անոնց սեփական գիւղն Աշտիշատն գրաւել յարցունիս¹. Ինչո՞ւ. որովհետեւ համարձակեր էին ինքնագլուխ Երակլի պատկերն, իրրե իրենց Վահագնին, Կանգնել յաշտից տեղիս: Սակայն իսկական պատճառն այլ էր:

Արշակունի թագաւորներու երակներու մէջ, իրրե Վահագնի սերունդ, հաւասարապէս քրմական արիւնն ծնունդէ ծնունդ կ'անցնէր յաջորդաբար: Տիգրանի աշխարհակալական յաջողութիւնք ծնուցին նորա մտքի մէջ միապետական տենչն, և այդ գաղափարին հասնելու համար, հարկ համարեցաւ միացնել իւր անձի վրայ թագաւորականի հետ նաեւ փրմապետական մականն, ըստ օրինակի Հոովմէական կայսերաց: Ուստի Տիգրան թագաւորութեան սկիզբէն իբր իւր կրօնասիրութեան ապացոյց «առաջին գործ զմենեանսն շինել կամեցաւ²»: Կապաղովկիայէն եկած քուրմերն, չուզելով վիրաւորել իրենց ազգայիններն, ըզձուլին պատճառեցին, և բերուած անդրիբը իրենց ուզած մենեանտեղիքն զետեղեցին յԱնի, ի Թիւ, և յԵրիզա: Իսկ Վահունիք չկասկածելով իրենց ազգակցի բարեացակամութեան վրայ, զոր վայելէր էին Վաղարշակի և Արտաշէսի ժամանակ, զո՞հ գնացին Տիգրանի նախանձուն և ազգակործան ատելութեան. որով ոչ միայն ստացուածքին գրաւուեցան յարցունիս, այլ և կորուսին Տանուտէրական պատին կամ բարձն, և ինկան փոքր կամ կրտսեր նախարարութեանց կարգն. որք վայելէին միայն ազնուականութեան մենաշնորհն, աւելի իբր տիտղոս մը քան իրաւունք և իշխանութիւն. ուստի յայնմհետէ Վահունեաց Աշտիշատու տունն անպաշտօն պիտի կոչուէին «Կարճագատը»³. Հազուադիւտ բառ մը որ շատ խորհուրդներ կը բովանդակէ իւր մէջ⁴:

Արշակունի թագաւորներ սիրեցին զքրմութիւնն և ուզեցին զուգել իրենց տան և ազգի վերայ: Երուանդ արշակունին իւր տանը աւելի փայլ մը տալու համար, հնաւանդ Արմաւիրն անշքացնելով, Բագարան կը հիմնէ և հոն իւր հղբայրն Երուազ քրմապետ կը կարգէ: Երուանդ այս տեղափոխութեամբ ուզեց հարուածել ուղիղ զծով իջած բնիկ հայկական հարստութիւնն և ընդհակառակն ընտելացնել իւր տան հետ Հայոց ժողովուրդն, որ սիրահար իւր վաղնչական տօնախմբութեանց, աշխարհօրէն բազմութեամբ կը թափէին ուխտագնացութեամբ գլխաւոր մենեանտեղիքն⁵:

1. Յասուցեալ ընդ վահունիս, Թէ ընդէ՞ր յիւրեանց սեփականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Երակլի, առաքեալ ի նորին չօրէ, ընկնելու զնոսա ի քրմութենէն և զգիւղն յարցունիս աննու, յորում պատկերքն կանգնեցան» (Խոր. Բ. ԺԻ. 188).

2. Խոր. Բ. ԺԻ. 184.

3. Տիգրան նոյնպիսի անգթութեամբ վարուեցաւ նաեւ Մուրացան ազգի հետ, զոր Վաղարշակ կողմնակալ կարգիւ էր «զգեզոր հայկական խօսից», Սիսական և Կաղման տներու սաշմանակից՝ հանելով յԵրկրորդական զահն: Մեզ չի թուիր որ սոցա Մարաց կամ Մեղաց ազգն լինէին. այլ իրենց զինանշանի պատճառաւ կոչուած են Մարաց Տէր, Վիշապազունք՝ որոց ընդդէմ կոտած է Վահագն, ինչպէս առաջինք, իրրե իրեն ազգակցաց և թագաւորապարմից, Նոյն աւրինն է որ կը սողայ Տիգրանայ երակներուն մէջ. սոցա անշուշտ Վահունեաց իրաւագրութեան պաշտպան կալով իրենք ևս զո՞հ զնացեր են անոր փառասիրութեան: Նոյն բանն կրկնուած է նաեւ Արտաշէս Բի ժամանակ, Արտաշէսի զբզտութեամբ և Սաթրիկայ հրապուրանքով:

4. Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անոր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն ի կողմն... զի մի՞ ի գալն և զհէկ անդ աշխարհի, ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն (Խոր. Բ. Խ.),

Իսկ Արտաշէս Բ. դեռ աւելի առաջ կ'երթայ: Երուանդին յաղթելով և Երուսաղիմ սպաննելով, ասոր յաջորդ կը կարգէ իւր ընտանի կամ ազգակիցներէն մին, Մոգպաշտէ՝ տիտղոս մ'եւ աւելցնելով վրան, ըստ օրինակի Հռովմէական Pontifex Maximusի, որ Հռովմէական կրթութեան հետեանք մ'էր, լինելով մին անշուշտ այն թագաւորացուններէն որոնք կամ իբրեւ պատանդ, և կամ յօժարակամ կը զրկուէին Հռովմ քաղաքակրթութեան, ինչպէս շատ անգամ կը յիշատակէ Տակիտոս իր Տարեգրութեանց մէջ¹: Այս չափով չբաւականանալով, արքունական գաւառներու զխաւոր մեհնատեղոյն վրայ, որ էր Անի, քրմայեւ կ'անուանէ զիւր որդին Մաթան: Ոչ միայն Անի, այլ և Թիւր, Երեզայ և Բագայառինը կամ Բագաւան, Մաթանի իրաւասութեան տակն էին, ուր ըստ Հռովմէական ճոխութեան թաղուած էր դամբարանի մէջ: Տիգրան Գ. իւր եղբոր և քրմայեւտի շիրմին վրայ կը կանգնէ բազին², (Սրբալայր), և այսպէս զեղբայրն ի կարգս աստուածոց կ'ամբառնայ, ինչպէս արած էին Հռովմէական կայսերք սկսեալ Ալզոս տոսէն՝ որուն զանազան բազիններ կանգնեցին Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Փոքր Ասիոյ քաղաքներէն ոմանք:

Ապա վաղորդը նոյն տեղոյ մէջ, Հայոց Նոր Տարւոյ սկիզբն կարգեց տօն աշխարհախումբ ի մօտս Նաւասարդին, որ էր սիրելի և աւանդական տօն մի Հայաստան աշխարհի. աշխարհախումբ բազմութիւնն հիւրասիրութիւն գտնելով և զոհներէն վայելելով, ուխտաւորներն, եկող գնացողներ, գեղեցիկ տպաւորութեան տակ կը վերադառնային իրենց տներ. այսպէս այդ քրմաց և քրմայեւտաց համարան կը տարածուէր Հայաստանի չորս կողմերն³:

Տարակոյս չկայ որ խորով նոյնպէս շարունակեց կրել քրմութեան պատիւն, և ինքն է որ կը հրամայէ թօթն բազիններու վրայ զօհեր մատուցուին աստուածոց շքեղ հանդիսաւորութեամբ, որ ճշգրտիւ կը յիշեցնէ Հռովմէական յաղթանակներու և զոհագործութեանց տօնախմբութիւնն⁴: Ինքն է որ նաև բաժին կը հանէ յաւառէն և մեծամեծ պարգևներ կը շնորհէ քուրմերուն, իբրև ենթապաշտօնէից⁵:

Խոսքովու եղբրական մահուամբ զոգցես Արշակունեաց համար կորսուած էր արքայական թագն և քրմական մականն. սակայն Սասանեանն Արտաշիր, հակառակ մեր ակնկալութեան մարդասէր վարմունք

1. Եւ ի տեղի նորա ի վերայ բազնացն (Բագարանի) կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, աշակերտ մօրի ուրումն երազաւանի, որ տոյն սակս և Մոգպաշտէ՝ անուն կարգային (Խոր. Բ. ԽԲ.)

2. Տակիտոս-Տարեգրութիւնք. գիրք Բ. գլ. 2. գիրք ԺԲ. գլ. 10, 11. — Brotier յաւելումս. գիրք ԺԲ. — Garnier-Frères au Palais Royal 215.

3. Վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուէր զգերգման եղբոր իւրոյ Մաթանայ քրմայեւտի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրեանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերգմանին շինեալ զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացն և ընդունիցին հիւրք երեգութիւնք. (Խոր. Բ. ԿԶ):

4. Կոյնն շարունակուեցաւ քրիստոնէական շրջանի մէջ աւելի ինն շքեղութեամբ, նոր կրօնքի հիմնադրներու ներկայութեամբ, որպէս յիշէ Բուզանդ, ուր հանդիսեցան իրարու Տրգատ և Գրիգոր յետ մեհնաւորութեան գտնելով կեանքային:

5. Ապա հրաման տայր յեթն բազինս մեհնիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կոոց զիցն պաշտաման. սպիտակ ցլուք և սպիտակ նոխագօր... ոսկիղն և արծաթիղն զարդուք ի վերջաւորս փողփողեալս կայլն... (Ագաթ. էջ 33-34 Վենետիկ 1862):

6. Կեան հիւրերորդ և հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն անկողոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր: (Ագաթ. էջ 34):

մ'ունեցաւ Հայաստանի և Արշակունի տանը հետ, որով ուզեց քաւել գործուած եղեոն և հայր լինել աշխարհին: Խորենացի կը պատմէ որ Արտաշէր Պարսիկն գեղեցկապէս կարգի դրաւ Հայոց աշխարհը և թագէն ու Այրարատի բնակութենէն զրկուած Արշակունիքն կը վերադարձընէ նոյն տեղերը, եկամուտ և ոռնիկ կը կապէ ինչպէս որ էր յառաջ, և մեհենից պաշտամունքն ևս աւելի կը ճոխացնէ. Բագաւանի մէջ Որմզդական¹ հուրն կը հրամայէ անշէջ պահել: Անշուշտ անոր համար որ Մամանի գերեզմանն հոն էր և վաղարշ աշխարհախումբ տօն հաստատեի էր իբր համապատասխան Պարսից կրօնքին:

Քրմական պաշտամունքն և պատին այնքան բնական դարձած էր Արշակունի ցեղին մէջ, որ Արտաշէր և ոչ վայրկեան մը կը վարանի իւր ոխերիմ թշնամիքը վերահաստատել իրենց նախկին տեղերն մտիւք և ոռնկօք: Ասով Արտաշէր ուզեց սիրաշահել զԱրշակունիս, անով ձգել առ ինքն զՀայս և ապահովել իւր տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ, և ամուր պարիսպ մը կանգնել Հոովմէացոց դէմ, և չսխալեցաւ: Սեպտիմիոս Սեբրոսի և Խոսրովու պարտումէն յետոյ, Հայաստան մօտ քառասուն տարի մնաց Պարսից գերիշխանութեան տակ մինչև որ Դիոկղետիանոսի և Փաղերիոսի երկու բանակներն վերջնական յաղթութիւն տանելով, Դիոկղետիանոս զՀոովմայ պաշտպանեալն Տրդատ, որդին Խոսրովու, Հայոց թագաւոր պսակեց: Տրդատ սնած և մեծացած հոովմէական ոգով, վեհապետական շքեղ պատիւներն իւր վրայ ամփոփելու և ոչ մի վայրկեան վարանած լինելու չէ: Հայրենի գահու հետ ժառանգեց նաև Քրմապետական պաշտօնն, և առաջին տարիէն սկսած Անհաւայ մեհենատեղիք կը դեգերի զոհեր մատուցանելու²: Եւ ահա այդտեղ երևան կ'ելլէ Գրիգորի քրիստոնէութիւնն և կը սկսի ծագիլ Հայաստանի քրիստոնէութեան արշալոյսն:

* * *

Գրիգոր Լուսաւորչի ազգաբանութեան մասին առաջին գրողն է Ագաթանգեղոս, յաջորդակ քարտուղար Տրդատայ, կը յիշէ զԱնակ հայրն և ապա եղբրական սպանումն Խոսրովի՝ Անակայ ձեռքով, սորա տոհմի ջնջումն և դայեկաց ձեռքով Գրիգորի գողացումն և ի կեսարիա փախուստն: Իսկ Խորենացին այսքանով չբաւականանալով, հարկ կը համարի երկար ցեղաբանութիւն մ'անել, որով Գրիգորի նախնիքն կը լինին Արշակունի զարմով³: Անակայ արշակունի լինելն հաւաստի կարելի է համարել, բայց թէ նա եղած է Նահապետ Պարսկաստանի թագաւորոջ ցեղին, որ Արշակ մեծէն կ'իջնէր մինչև Արտաւան Արշակունի, կը մնայ տարակուսական: Քանզի անիմանալի է թէ ինչո՞ւ մինչ Խոս-

1. Ի Մհրական մեհենն անուանեալ որդւոյն Արամազդայ, (Ագաթ. էջ 593. Վենետիկ 1862).

2. Թառալին ամի Տրդատայ արքայութեանն Հայոց մեծաց, խաղաքին եկին հասին յԵկեղեցիաց զաւուր, ի գիւղն Սրիգա, ի մեհենն Անահտական, զի անդ գտնա մատուցեն: (Ագաթան. էջ 49).

3. Յոր հրապտրեալ Անակայ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւ, յանմն առնու սպանակ զԽոսրով: (Խոր. Բ. ք. 27).

րով, Արտաւանայ մահու վրէժն լուծելու համար, և վերստին ի զահ հանելու իւր «ազգակիցներն» հրաւէր կ'ուղարկէ Անակին և միւս երկուս որոնք որուն միանալ իրեն հետ կուտելու Արտաւանի դէմ, մերժումն կը ստանայ, մինչ նորա աւելի յարեալ են սրտի մոռը Սասանականի տէրութեան¹, իսկ ընդ հակառակն սիրով կ'ընդգրկէ Արտաշիւն առաջարկն դառնով սպանանել Խոսրովը, անհամեմատ աւելի նուազ վարձատրութեան մը համար: Փոխանակ ամբողջական երկրի տիրապետութեան և թագաւորութեան, զոհ կը լինի վարձատրութեամբ Երկրորդական զահին և սեփական զաւառին: Սակայն Անակ ըմբռնած լինելու էր որ ակընյայտնի և անվրէպ մահուան կը դիմէր, իւր ազգի և տոհմի բնաջինջ լինելուն ստուգութեամբ: Այսքան անմիտ եղած լինելու չէ, այնքան յանդուգն և վտանգաւոր գործի ձեռք զարնողն: Ինչո՞վ բացատրել այս մութ պատմութիւնն: Մենք մեր առանձին տեսութիւնն քացատրելու համար, հարկ կը համարիմք վերադառնալ ընդի հայկական Արշակունի տան պատմութեան և անոր առաջնորդութեամբ հետազօտել Անակի ծննդաբանութիւնն: Ասոր համար պէտք է Վահունեաց ցեղի պատմութիւնը երկրորդել: Ինչորոյ հանգոյցն անոր մէջ թաղուած է:

Վահագնի սերունդէն իջած Վահունեաց տոհմն, որոց սեփականութիւնն էր Տարօն և քրմական պաշտօնն, սկսել էին այն դերը խաղալ Հայաստանի մէջ, ինչ որ ունեցան եգիպտական քրմերն, որք անվիճելի գերակշռութիւն մը ձեռք բերած էին երկրի քաղաքական վարչութեան մէջ: Հայաստանի ամենալաւ զաւառներն այդ ցեղի ժառանգութիւնն էին և սեփականներ էին զլիսաւոր ութ մեհենատեղիք, Արմաւիր, Աշտուշատ, Բագաւան, Երէզ և Անի կայլն, ուր աշխարհախումբ տօներուն կը հաւաքուէր ստուար բազմութիւն ուխտաւորաց, որոնք կրօնական երկրիւղածութեան և պատկառոտ հպատակութեան հետ, ի դարձին կը տանէին իրենց տներն Վահունեաց փառքի և իշխանութեան տպաւորութիւնը:

Նախկին Արշակունի թագաւորներ, ազգակցական զգացմունքներու թարմութեամբ, շատ համբարշխ ապրեցան քրմական դասակարգի հետ, և մեծ նշանակութիւն կու տային անոնց գործելակերպին: Կարեւոր դիրք մը կը ստանան երբ Արտաշէսի ժամանակ կոտց արձաններ բերում են Յունաստանէն. Վահունեաց ըստ կամս անոնց տեղն և պաշտամունքը կը սահմանեն: Սակայն այդ պերճութիւնն և խորտաւանքը զրգոցց Տիգրան միջին, պատրուակ բռնելով Հերակլի արձանը, որ Վահունիք նմանցնելով իրենց Վահագնին, կանգնել էին իրենց սեփական գիւղում, պաշտօնընկէց արաւ գիրենք, որի հետ ասացինք, կորուսին նաև Տանու տէրական պատիւն, որով և գիւղերը յարքունիս գրաւեց Տիգրան:

Արդ մի մեծ Նախարարական թագադիր զարմէ տուն, այսպէս յանդիւրաւ ինկնալով իւր պատուէն և ստացուածքէն, կարո՞ղ էր հաշտ աչքով նայել Արշակունի տան վրայ, թէ և ազգաւ մի և նոյն ծագումէն սերած լինին: Յայտնի է եղբայրական թշնամութիւնն աւելի խիստ է իւր ազ-

6. Ձի թէպէտ և էր ինքն (Խոսրով) ի մեծի տրտմութեան վառն ընկնալ եղբայրութեան ազգատոհմին, զի հազանդեցան ի ծառայութիւն մտին համբարձելոյ թագաւորութեան Սասանացոյն և ընդ նմին ի համատեցան: (Արաբ. ՅՁ. վ. ևն. 1862):

գականի հետ քան օտարին, ուստի երբէք վաճառեալաց ցեղն կարող էր մոռանալ այդ անարգանքն, ստորացումն, ազատ և տանուտէրական իշխանութենէն ինկնալն ի շարս սոսկականաց և ի հեճուկս կրել նախատական տիտղոս մը «կարճազատը»: Յարմար առթի կը սպասէին վրէժը հանելու և շատ չ'ուշացաւ: Հոգովէական և խոսրովու բանակներ բնաջինջ եղբի էին պարսկական կոուի մէջ, Արտաշիր յաղթանակաւ կ'արշաւէ Հայաստան: Խոսրովու գիրքը այլ ևս խախտեր էր, չէր այլ ևս այն հզօր թագաւորը, որ Ազաթանգեղոսի ասելով տասը ձիգ տարիններ Արտաշիրը մինչև Հնդկաստան փախուցներ էր: Հոգովմայեցիք և դաշնակից ազգեր թողներ էին զինքը մինակ. ուստի եթէ յաջողէր զնա բառնալ մէջտեղէն, անարգել կը տիրէր Հայաստանի, առանց մի կաթիլ արին և թափելու: Զանգի Արտաշիր թշնամութիւնն Հայոց դէմ չէր՝ այլ Հոգովմայեցւոց. ուստի նպատակ դրած էր սիրով նուաճել զՀայս քան բռնութեամբ: Ահա այս պարագային Արշաւիր կարող եղաւ երկրորդական գահու և սեփական զաւառի խոստմամբ զբաւել առ ինքն զԱնակ, կարճազատաց Նահապետն, և անով իբրև մերձաւորի խոսրովու՝ դաւաճանութեամբ յաջողցուց սպանութիւնն և Հայաստան մտնելով, «գեղեցկապէս կը յարգարէ զայն»¹:

Եթէ Անակ, ինչպէս կը պատմէ Ազաթանգեղոս, մի եկուր էր, նորա ազգատոհմն կոտորելու ժամանակ անկարելի էր երկու մանկունք՝ ազատի և փախուցանել մին Պարսկաստան, միւսն ի կողմանս Յունաց: Քանզի այսպիսի աղիաւոր դէպքեր երբ հանդիպեր են Հայոց արքունիքում, կոտորածից մի կամ երկու մանուկ ազատողներն եղած են մեծամեծ նախարարներ և սպարապետներ, ինչպէս կը պատմէ Բուզանդ², և ոչ թէ դայեկներ, օտար և անծանօթ երկրի մէջ, թագաւորասպանի զաւակներ կարողանային փախուցանել և ազատել. զրչով կարելի բան է, բայց ոչ իրականութեամբ. անոր համար մեզ կը թուի որ Անակ վաճառեալաց ցեղի մի Նահապետ եղած է, որ կանխաւ խոտոված խոսրովէն գնացեր էր առ Արտաշիր, և ապա խոսրովու պարտութենէն յետոյ, նա կը խոստանայ Տիգրանէն յափշտակուած երկրորդական գահն, որ էր Քրմայեթութիւնն և իւր սեփական Տարօնն և Աշտիշատն վերադարձնել, եթէ յաջողէր սպաննել զխոսրով. զոր յանձն կ'առնու Անակ թէ՛ վրէժ լուծելու և թէ վերականգնելու իւր Տունն: Ազաթանգեղոսի պատմածն այնքան մեզի անբնական եկած էր որ ի սկզբանէ կասկած յարուցեր էր թէ մի ինչ որ եկուր անկարելի էր որ կարողանար դաւաճանել թագաւորին, եթէ Անակ մտերիմ ազգական եղած չլինէր խոսրովու, որ անկասկած և միայնակ կը փայ թագաւորի մօտ: Եղիշէ մեր կարծիքն կը հաստատէ մինչ իւր պատմութեան բացայայտ կերպով կը գրէ Տրդատայ համար, «որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախոշոշ հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրի Յունաց»³:

1. Խոր. գիրք Բ. ԳԼ. 25.

2. Խորեանցի մի միայն ազայ յիշէ, Գրեգոր. (Խոր. Բ. 27-).

3. Բուզանդ. Դպր. Գ. ԳԼ. ԺԲ. Եւ Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. 1. Եւ այլն.

4. Եղիշէ. էջ 132.

ԶԳրիգոր փախցնելուն հակապատկեր կը ներկայացնէ խորոպուտան կոտորածն և Տրդատայ փախցնելու պարագաններն։ Հոս մեծ նախարարներ կը գործեն և զիւրին էր նոցա անվտանգ իրենց թագաւորի ժառանգը ապրեցնել և տանել Հոռվմէական կայսերաց արքունիքն, ուր վաղուց սովորութիւն ունէին Հայ թագաւորաց մանուկներ կամ իբրև պատանդ կամ դաստիարակութեան համար զրկուելու¹։

Ահա երկու մանուկներ վիճակակից աղէտից մէջ, բայց բաղդաւոր ծննդեամբ. երկուքն ալ ազնուական արեանէ բղխած, անծանօթ իրարուց կը սնանին և մեծնան, յունական կրթութեամբ կը զարգանան, մին զէնքի կը դիմէ, բնագլմամբ իւր թագաւորական արեան, իսկ միւսն զրոց վարդապետութեան, նոյնպէս աւանդական ժառանգութեամբ։ Տրդատ կոչուած է թագաւորելու, զօրաց զլուխ անցնելու. իսկ Գրիգորը քահանայազործելու, հովիւ լինելու ժողովրդեան։ Գրիգոր անծանօթ չի մեծնար կեսարիոյ մէջ։ Արտաշէն փախստական նախարարազունը կանանդ, որ մի օր մատն և տուր պիտի լինին առ Տրդատ Գրիգորի Անակի որդին լինելու²։ Սակայն Գրիգոր սնած աւետարանական վարդապետութեամբ, վեհանձնաբար կը գնայ առ Տրդատ քարոզելու ճշմարտութիւնն³, և իբրև Քրիստոսի պաշտօնեայ զինքը անոր ծառայութեան կու տայ և հնազանդութեամբ կը ծառայէ անոր⁴։ յառաջ քան զթագաւորելը։ Տրդատ տակաւին Դիոկղետիանոսի բանակի մէջն արդէն իմացեր էր որ Գրիգորը քրիստոնէայ էր⁵, զուցէ տարակուսանքով զիտէր և Անակայ որդի լինելու Գրիգորի իսկութիւնն կը ստուգուի այն ատեն երբ Տրդատ իւր յաղթութեանց համար ի շնորհակալութիւն կը հրամայէ Գրիգորի զոհեր մատուցանել հայրենի աստուածներուն։

Տրդատ անշուշտ պատահաբար չի հրամայեր Գրիգորի այսպիսի մի մեծ պաշտօն և պատիւ, այլ իբրև վարձատրութիւն միամիտ ծառայութեանը և աշխատութեանը՝ որով զոհ արած էր զՏրդատ. սա եւ միտքը զբաւ լինելով զնա բարձրացնել (կեցուցանել⁶) կը կոչէ ըրմութեան պաշտօնին, որոց անկ էր պատկներ և թաւ ոստեր ծառերու նուէր տալ Անահիտի պատկերին կամ քաջ Վահագնի արձանին։ Գրիգոր կը հրաժարի այդ պատիւէն իբրև քրիստոնէայ, չուզելով սուտ աստուածներու պաշտօնեայ լինել։

Ով գիտէ Հոցո բարբերը, ներկայ պարագային մէջ դժուար է հաւատաւ Ազաթանգեղոսի խօսքերուն որ Գրիգոր մի օտարական և ան-

1. Որոյ (Տրդատ) հասնալ ի կեսարիա յուրմը ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին։ Եւ եւ լեւալ յաշխարհ, գտանէ զՕրոյս... զի թէպէտ և ոչ ծանեալ զճշմարտութիւն յազգաց Աստուծոյ, սակայն զգուրութիւն կողոց զիտայ։ Նոյնպէս էր և սան նորա խորովիդուխտ։ (Խոր. Բ. զԷ. 2Բ)։

2. Տաճատ իշխան Աղոցաց. սա էր որ յապայն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ... զԳրիգորի Անակայ լինել որդի... որպէս հմուտ եղեալ ի կեսարացոց քաղաքին քննկնելով։ (Խոր. Բ. զԷ. 2Բ)։

3. Բայց... Գրիգոր անցեալ զնաց առ Տրդատ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է սանկ ճշմարտութեամբ՝ զատաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայ յութեանն Հանգրծմ մարտիրոսութեամբն վարժելով (Խոր. Բ. զԷ. 2)։

4. Գրիգորիոս... եւ և զնաց առ Տրդատիոս ըստ հնշտ պաշտամանմ. (Ազաթանգեղոս էջ 48)։

5. Իսկ իբրև զգացեալ Տրդատիոս վասն Գրիգորի թէ քրիստոսական պաշտամանն հազորդ է (Ազաթ. էջ 48)։

6. Եւ եւ զոհ էի զվաստակոց քոց և ունէի ի մօր կեցուցանել զքեզ, (Ազաթ. էջ 50)։

աշխարհիկ մէկն եղած լինի, մինչև Տրդատ նախամեծար ընտրէր քան զքնիկ ըւտմեր այն հռչակաւոր մեհենատեղեացն, որոնք ինչպէս ասացինք կանխաւ հայկազեան սերունդէն էին և ազգակից արշակունի ցեղին. ուստի երբ Տրդատ Գրիգորի կը յանձնէ զոհեր մատուցանել և պսակ դնել կոոց զլուրը, կը նշանակէ որ Տրդատ համոզուած էր Գրիգորի պաշտական տոհմէ սերելուն, կամ թերեւս իսկ իմացեր էր Վահուհեաց ցեղակից լինելուն, և կամաւոր «ըստ հեշտ պաշտաման» այսինքն՝ վասն յաշտից պաշտօն կատարելու համար մտեր էր Տրդատայ ծառայութեան մէջ: Մի կարեւոր հանգամանք որ աւելի որոշ կերպով պիտի պարզուի քրիստոնէական շրջանի մէջ:

*
* *

Տրդատ աշխարհախումբ աւագանւով զԳրիգոր կը յուղարկէ ի կեսարիա ձեռնադրութեան համար: Բնական կարգ իրաց այնպէս կը պահանջէ որ նա ի դարձին առաջին հանդիպումն Տրդատայ հետ ունենար և ապա սկսանէր իւր առաքելական քարոզութիւնն: Սակայն այնպէս չէ եղած. պատմութեան կարգն այլ է և մեզի կրկին խորհրդածութեան նիւթ կը մատակարարէ: Ս. Գրիգոր ձեռնադրուելէն ետքը անմիջապէս կ'ուղևորուի գէպ ի Տարօն¹, ուր էր հռչակաւոր Վահե վահեան մեհեանն, «յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց»: Նա յառաջ քան զձեռնադրութիւնն, Տրդատայ օգնութեամբ քանդել էր Հայոց բոլոր բազիլիկներն, և միայն միացեր էր այս «ութերորդ պաշտօն հռչակեալ, անուանեալն Վիշապաքաղն վահագնի»: Ինչո՞ւ արդեօք ակն առեր էին, առ երկուդ՝ թէ վասն պատուի: Ձեռնոր Գլակի պատմութեան պէտք է կարծել որ առ երկուդի ժամանակ մը յետաձգեր են քրմաց ուժեղութեան և բազմութեան պատճառաւ, որոնք իրենց ոյժն ուզեցին փորձել նաև Ս. Վրթանէսի ժամանակ², Սակայն հաւանական չէ այս ենթադրութիւնն. քանզի ինչպէս յետոյ ընկնուեցան արքունի բանակաւ, նոյնը մի տարով յառաջ ևս կարող էին կատարել. ուստի կը հետևի որ մի այլ խորհրդով և ծրագրով յետաձգուած էր այդ հռչակաւոր մեհենի քանդումն:

Թէ Տրդատ և թէ Գրիգոր կամեցած են նոյն նախկին փայլին և վիճակի մէջ պահել զՎշտաշատն, ինչպէս եղած էր հեթանոսութեան դարաշրջանին. ուստի կամեցած են որ Նոր կրօնից հիմն կամ սկզբնաւորութիւնն անտի սկսի Անդրաբկի Եկեղեցոյ հիմնարկութեամբ, որ առանց եպիսկոպոսական իշխանութեան կարելի չէր: Որով Գրիգոր Նրզնկայէն անցնելով ի Սեբաստիա և ապա ի կեսարիա, աստի հարաւային գետափնայ ճանապարհով, քերելով Արածանոյ եզերքը, անցնելով Փար-

1. Եւ իբրեւ եկն եհա ի սահման Հայոց, լուաւ Գրիգորիոս թէ Վահե վահեան մեհեանն միացեալ է յերկրն Տարօնոյ... (Ագաթ. էջ 600):

2. Արդ որք միանգամ զհնութիւն կոպալաշատիկան հեթանոսութեան գնոյն սոյրորութիւն մինչև ցայժմ տնէին զաղանի, ի մի միարանութիւն ժողովեալք հասանէին իբրեւ հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ զՎրթանէս: (Բուգ. Գա. Գ. զԷ. Գ):

բերդէն¹ իջեր է Տարօնոյ դաշտն: Հոն քանդելով Վահէվահանն մեհաննն
 և հիմնելով եկեղեցի, ուղղելով սեղան, իսկ և իսկ քրմաց որդիքներէն
 12 հոգի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ որոց զլիաւորի անունն է Աղբիանոս
 (Հոովմէական անուն մ'է Albino) որ հաւանական է թէ յառաջ ծանօթ
 եղած է Գրիգորի և Տրդատայ կեսարիոյ մէջ, որով առ Կոստանդիանոս
 զնացած ժամանակ հետերինն կ'առնուն²: Գրիգորի այս քայլն վերա-
 հաստատութիւն մ'էր քահանայապետական իշխանութեան իւր տան և
 ազգատոհմի մէջ, քրիստոսական կրօնից նափորտով զարդարուած: Եւր-
 թանակ մ'էր որ վահունեաց ցեղն կը տանէր Տիգրանայ անիրաւ յա-
 փըրչապետութեան դէմ, և յետոյ պիտի տեսնենք որ իրենց կալուածոց
 հետ պիտի վերստանան նաև Տանուտէրական պատիւն յորմէ ինկած
 էին Կարճագատաց դասն: Գրիգոր ուզեց միանգամայն հասկացնել Հա-
 յաստան աշխարհին, որ թէ և ըստ տեսլեան Միածին Որդւոյն նշա-
 նակած տեղն լինելու է Աթոռանիստ Եկեղեցին Հայրապետացն Հայոց
 ըստ եկեղեցական Նորիւրապետութեան և իրաւաբանութեան³, սակայն
 կամեցաւ որ իւր բնիկ նախնեաց սեփականաւայրն առաջին եկեղեցւոյ
 հիմնարկութեան նախապատուութիւնն վայելէ⁴, ինչպէս որ տեսանք հե-
 թանոսութեան շրջանի մէջ, քան այլ մեհանները Վահէվահաննն էր
 հնազոյն հիմնարկութիւնն, թէ և յետոյ Բագարանը աւելի շքեղ տօնա-
 խմբութեանց հանդիսաւայր դարձաւ: Եւ Տրդատ Վաղարշապատէն
 իւրբոցեաւ, մինչև որ Գրիգոր չդիմեց գալ ի Բագարան, ուր կամեցաւ
 Տրդատ իւր հանդիպուել Գրիգորի հետ, նոյն իրաւացի հպարտութեամբ,
 որով Գրիգոր պատուեր էր իւր բնավայրը: Բագարան կը հանգչէին
 Տրդատայ նախնիք, որոնք աստուածական պաշտօն և պատիւ կ'ընդու-
 նէին ի նախնեաց հետէ, հոն կը դիմէր Հայաստանի Ժողովուրդն իւր
 համազգային տօները տօնելու: Տրդատ իւր և Ժողովուրդի մկրտութեամբ
 ուզեց որ սրբազործուին հեթանոս տօները և Արշակունեաց յիշատակն
 անոնց հետ յաւերժանայ հայ սրտերու մէջ⁵: Այս զուգադրութեամբ
 թագաւորական և Քահանայապետական զաւազաններն համահաւասար
 շուք և իշխանութիւն սկսան բանեցնել իւրաքանչիւրն իւր կոչման և
 շրջանի մէջ⁶. երկուքն ևս զիտակից թէ մէկ ազգէ և մէկ տոհմէ սերած

1. Աթոռու սխալմամբ կոչուած Խարբերդ: Մեզ թուի սա լինել Խորենացու յիշածն ուր Վա-
 ցարձակ և Մորփիւղիկէս պատերազմով պատահեցան իրարու: Եւ այս պատահէն միմանց առ
 բարձրաւանդակի միով ըլլով քաղաքացաւթիւն, որ այժմ առի Լեզոնիթայ:

2. Անոնք ընդ իւր զմեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգոր և զնորուն որդին զլիաւորէս և զեպիս-
 կոպոսն Աղբիանոս: (Աղաթ. էջ 650):

3. Այսպէս ի Հոովմ Մայր ամենայն եկեղեցեաց է Լատերանու եկեղեցին. զինա է առա-
 ջին շինուած եկեղեցին Կոստանդիանոսի ձեռամբ: Իսկ Վատիկանը կը մնայ Կեղիոն Եկեղեցա-
 կան Նորիւրապետութեան և վարչութեան:

4. Չայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր Եպս. Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն
 եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու: (Բուզ. Դպ. Գ. զէ. Գ):

5. Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետն Հայոց, հանդերձ թագաւորոցն և
 աշխարհախումբ թագութեամբն պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղից պատկերաց
 կողքն, և ապա յանուն աստուածութեան սրբեցան և եղեն տուն ազօթից և տեղի ուխտից ա-
 մենայն ումքն: (Բուզ. Դպ. Գ. զէ. Գ): Դարձեալ և յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ յիշատակի մեծին
 Յովհաննու որ ի Գրիգորէ և ի Տրդատայ յաւանին թագաւորին կարգեալ էր: (Բուզ. Դպ. Գ.
 զէ. Ժ):

6. Ձի թագաւորն դոցա աշխարհին և դա, որպէս ասեն, ընդ մի համար են: (Բուզ. Դպ. Գ.
 զէ. Ժ):

